

**Klinikk for
krisepsykologi**

**Vurdering av behovet for helsekonsekvensutredning i forbindelse med
etableringen av minnested ved Utøyakaia i Hole kommune**

Deres referanse: V211MMAG
Leveringsadresse: Statsbygg HK
Biskop Gunneruds gate 6
0155 OSLO
Prosjekt: 1011801 Minnested i Hole kommune
Bestillingsnummer: 2121813
Avgitt rapport: 20.12.18

Psykologspesialist Heidi Wittrup Djup og professor Atle Dyregrov
Klinikk for krisepsykologi AS

Innholdsfortegnelse

1	Introduksjon.....	3
1.1	Innledende sammendrag	3
1.2	Oppdragets innhold og formål.....	4
1.3	Oppbygging av rapporten og arbeidets form.....	5
1.4	Relevante dokumenter knyttet til sakens bakgrunn.....	6
2	Sakens bakgrunn	7
3	Begrepsavklaring og beskrivelse av HKU.....	11
3.1	Helsekonsekvensutredning (HKU).....	11
3.2	Minnesmerke/minnemonument og minnesteder	13
4	Utøyakaia som lokasjon for minnestedet	14
5	Lokalsamfunnet og berørte naboer i Hole kommune	16
6	Vurdering av sakens kompleksitet.....	18
7	Erfaringer fra minnesmarkeringer, ritualer og etablering av minnesmerker	20
7.1	Om ritualer og minnemarkeringer	20
7.2	Minnesteders betydning for berørtes psykososiale situasjon	23
7.3	Valg av sted.....	23
7.4	Minnestedet som traumatisk påminner.....	26
7.5	Vurdering av behovet for en helsekonsekvensutredning.....	27
8	Medvirkning	29
9	Oppsummerende konklusjon	32
10	Referanser.....	33

1 Introduksjon

1.1 Innledende sammendrag

Regjeringen har besluttet at det nasjonale minnestedet etter terrorangrepet 22. juli 2011 skal etableres ved Utøyakaia i Hole kommune. Statsbygg har fått i oppdrag å lage reguleringsplan og skisseprosjekt for minnestedet (www.statsbygg.no). Minnestedet skal være et verdig og vakkert sted for å minnes, samt for refleksjon for etterlatte, overlevende, frivillige, hjelpemannskaper, nåværende og framtidige generasjoner. God involvering av den nasjonale støttegruppen etter 22. juli-hendelsene, AUF, Hole kommune og lokalsamfunnet er et viktig premiss for arbeidet. Statsbygg (2017a) har gitt følgende anbefalinger for det videre arbeidet (s.6):

- Minnestedets fysiske inngrep skal være verdig og vakkert, samt forsterke stedets iboende kvaliteter og spille på kaia og Utøya som et historisk sted.
- Ved utforming og håndtering av tekst og bruk av ofrenes navn, vil det være spesielt viktig å involvere de etterlatte. Lokalsamfunnets innsats i redningsarbeidet bør fremgå.
- Dagens aktiviteter og virksomhet på kaia opprettholdes. Nærmeste naboer skal skjermes i nødvendig grad.
- Det gjøres nødvendig tilrettelegging og trafikksikkerhetstiltak langs Utstranda.
- Minnestedet skal ikke tilrettelegges eller profileres som en turistattraksjon.
- Videre medvirkning med AUF, Støttegruppen, lokalsamfunnet og andre berørte parter.

Statsbygg jobber på oppdrag fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD) med skisseprosjekt og reguleringsplan for minnestedet. Hole kommune har bedt Statsbygg om å engasjere et eksternt kompetansemiljø som kan vurdere hvorvidt det er behov for å utrede helsekonsekvenser for berørte i Hole kommune.

Klinikk for krisepsykologi AS (Kfk) har blitt engasjert til å foreta en slik vurdering. Vurderingene baserer seg på offentlige dokumenter i saken, eksisterende litteratur, faglige drøftinger og Kfks brede erfaringsgrunnlag etter arbeid i en rekke katastrofer og kriser. Vår hovedkonklusjon er at det ikke er grunnlag for å utrede helsekonsekvenser, og at et minnested i seg selv med liten sannsynlighet vil representere en traumatisk påminner for nabolaget. Det

er imidlertid grunn til å tro at selve prosessen rundt etableringen av minneste­det har vært, og til dels fremdeles er, en betydelig belastning ettersom det fremkommer sterke meningsmotsetninger lokalt, og at ikke alle opplever å ha blitt hørt eller hensyntatt. Mangel på anerkjennelse, sosial støtte og påvirkningsmulighet kan i seg selv føre til at traumerelaterte symptom vedvarer eller forsterkes. Det er sannsynlig at enkelte vil ha behov for individuelt tilpasset hjelp for å håndtere slike psykiske plager, og dette bør ivaretas i det ordinære tjenesteapparatet. Videre er det av stor betydning at medvirkning og dialog preger det videre arbeidet med å få minneste­det på plass.

Det er også en bekymring blant flere naboer, at minneste­det vil innebære høye besøkstall, turisme og uforutsette aktiviteter og markeringer. Flere naboer rapporterer ubehagelige opplevelser knyttet til dette. Det er følgelig viktig å sikre at de berørte får tilstrekkelig informasjon i forkant av planlagte aktiviteter, at det kommer på plass skjermingstiltak og at besøkstall og arrangement reguleres i forhold til dette.

1.2 Oppdragets innhold og formål

Det vises til tilbudsforespørsel fra Statsbygg vedrørende behovet for ekstern kompetanse innenfor området psykisk helse i forbindelse med etableringen av minneste­det på Utøyakaia. Hole kommune har fattet følgende vedtak:

«Det er ønskelig med en god medvirkningsprosess som ivaretar alle involverte, og som kan bidra til å styrke sosiale bånd, begrense negative psykososiale konsekvenser og styrker bedringsevne. Hvordan dette ivaretas gjennom hele prosessen må fremgå tydelig i planbeskrivelsen.

Kunnskap og erfaring om traumer og opprettelse av minnesmerker i etterkant av voldsomme hendelser må innhentes fra nasjonale kompetansesentre. Det skal gjøres en vurdering gjennom drøfting med et nasjonalt kompetansesenter om hvorvidt det bør gjennomføres en helsekonsekvensutredning. Vurderingen skal tuftes på spesialisert fagkompetanse.»

På bakgrunn av det ovennevnte, leverte Klinikk for krisepsykologi AS (Kfk) et forslag til hvordan et slikt oppdrag kunne løses (jf. Svar på tilbudsforespørsel, datert 12.09.18). Det fremkommer i tilbudssvaret at leveransen vil være tredelt og bestå av følgende;

- Erfaringer fra minnesmarkeringer, ritualer og etablering av minnesmerker
- Vurdering av behovet for en eventuell helsekonsekvensutredning (HKU)
- Råd og informasjon til innbyggerne vedrørende mestring av traumatiske påminnere

1.3 Oppbygging av rapporten og arbeidets form

I henhold til tilbudsforespørsel fra Statsbygg og innsendt tilbudssvar fra Kfk, vil rapporten bygges opp som følger;

- Redegjørelse av sakens bakgrunn og foreliggende mandat
- Begrepsavklaring og beskrivelse av HKU
- Presentasjon av tidligere forskning/litteratur knyttet til minnesmerker, rapporter omhandlende Utøya, samt opplysninger fra berørte parter, herunder innbyggerne i Hole kommune
- Erfaringer fra minnesmarkeringer, ritualer og etablering av minnesmerker
- Vurdering av behovet for HKU
- Råd og informasjon til innbyggerne vedrørende mestring av traumatiske påminnere, samt anbefalinger knyttet til medvirkningsprosessen

Når det gjelder kunnskapsgrunnlaget, er det gjennomført et enkelt litteratursøk i PsychINFO og PubMed (scoping review) med utgangspunkt i søkeordene «memorials», «rituals», «disaster» og «terror». Disse er gjennomgått med hensyn til relevans, og via referanser i relevante artikler ble ytterligere kilder funnet. I tillegg er relevante artikler, innspill og rapporter gjennomgått (jf. pkt. 1.3 og rapportens øvrige kildehenvisninger og referanseliste). Videre har følgende informasjonskilder vært viktige i vårt arbeid:

- Samtale med representanter i kommunen; psykologspesialist Eline Røed-Bottenvann, kommunelege Bernt Ivar Gaarder og psykiatrikoordinator i tjenester for psykisk helse, Jane Nordhagen. I tillegg har det blitt gjennomført en samtale med avdelingsoverlege

ved Ringerike DPS, Thorbjørn Lars Sund, samt gjentatte samtaler med prosjektleder Mari Magnus, Statsbygg.

- Seminar og drøfting med representanter fra 8 terrorrammede europeiske byer, avholdt ved Klinikk for krisepsykologi, 17.10.18
- Faglig vurdering med input fra våre kliniske psykologer og forskere vedrørende erfaring med håndtering av påminnere etter traumatiske hendelser og tap, især psykologspesialist Marianne Straume og forsker Pål Kristensen.
- Kfks brede erfaringsgrunnlag fra arbeid etter en rekke katastrofer de siste årene, inkludert erfaringer fra ritualer ved minnesteder og forskningskunnskap knyttet til retur til et hendelsessted.
- Offentlige dokumenter, høringsuttalelser og brev som fremkommer i saken (jf. pkt. 1.4).

Berørte naboer, hytteeiere, støttegruppen og AUF er blitt hørt i forbindelse med NKVTS sitt arbeid, Statsbyggs arbeid og tidligere høringsrunder. Dokumentasjon som er gjort tilgjengelig via Statsbygg og betraktninger som fremkommer fra Hole kommunes representanter, vurderes å gi et godt informasjonsgrunnlag. I tillegg har vi fått tilgang på tentative funn fra en del av et mastergradsprosjekt basert på intervjuer med naboer til Utøya (Bergerud-Wichstrøm, Øfsti, van der Weele & Øyri, in press), samt at vi har lest uttalelser som fremkommer fra AUFs, støttegruppens og lokalsamfunnets representanter i media. Det vurderes derfor unødvendig med en ny runde med informasjonsinnhenting for å belyse saken ytterligere. Det foreligger et tilstrekkelig grunnlag for å kunne svare på Statsbyggs forespørsel.

1.4 Relevante dokumenter knyttet til sakens bakgrunn

Sakens bakgrunn fremgår blant annet av følgende dokumenter:

- Steder for å minnes og påminnes – innstillinger vedrørende minnesteder etter 22. juli (Kulturdepartementet, 2012)
- Beslutning om statlig arealplan for nasjonalt minnested på Sørbråten (pressemelding datert 01.10.14, www.regjeringen.no)

- Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune (Michel & Hellevik, 2015)
- Vedtak av statlig reguleringsplan - Nasjonalt minnested på Sørbråten etter angrepet på Utøya (Det kongelige kommunal- og moderniseringsdepartementet, datert 05.04.16)
- Minnested på Sørbråten i 2017 (Pressemelding datert 16.03.2016, regjeringen.no)
- Vurdering av nasjonalt minnested på Utøyakaia (Statsbygg, 2017a)
- Minnested i Hole - Oppheving av statlig reguleringsplan - Sørbråten - Hole kommune- varselbrev (Statsbygg, datert 07.12.17)
- Detaljreguleringsplan for nasjonalt minnested ved Utøyakaia: Forslag til planprogram Høringsutgave høringsfrist: 9. februar 2018 (datert 19.12.2017)
- Detaljreguleringsplan for nasjonalt minnested ved Utøyakaia (Statsbygg, 2018):
Vedlegg 2: *Forslagsstillers kommentarer til mottatte høringsuttalelser til planprogram og varsel om planoppstart* (datert 12.04.2018) og Vedlegg 4: *Samledokument med alle mottatte høringsuttalelser til varsel om oppstart og planprogram* (datert 12.04.2018).

I tillegg til det ovennevnte, har Kfk hatt tilgang på relevante, offentlige skriftlige henvendelser til Statsbygg fra naboer og representanter fra interesseforeninger (eksempelvis fra velforeningen Utstranda Vel), samt vært i dialog med representanter for Hole kommune.

2 Sakens bakgrunn

Det følgende er hentet fra de ovennevnte dokumentene (pkt. 1.4).

Vedtak om minnesmerke

Etter terrorangrepene i Regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011, besluttet regjeringen Stoltenberg at det skulle etableres nasjonale minnesteder i Oslo og i Hole kommune.

Kulturdepartementet satte ned en styringsgruppe som fikk i oppgave å vurdere minnesteder knyttet til 22. juli, herunder utrede og foreslå utforming og lokalisering av disse, samt hvordan

prosessen knyttet til etableringen av disse minnstedene burde organiseres. Styringsgruppen, ledet av Åse Kleveland, ferdigstilte sin rapport i april 2012.

I tråd med styringsgruppens konklusjon, besluttet regjeringen i mars 2013 at det nasjonale minnstedet for terrorangrepet på Utøya, skulle etableres på Sørbråten. Kunst i offentlige rom (KORO) fikk ansvar for den videre prosessen. KORO satte ned et utvalg der også representanter fra Nasjonal støttegruppe etter 22. juli-hendelsene og AUF var representert. Etter en lukket, internasjonal konkurranse, ble prosjektet til kunstneren Jonas Dahlberg, kalt «Memory Wound», utpekt som vinner i februar 2014.

Den opprinnelige planen var at minnstedet i Hole skulle ferdigstilles innen 22. juli 2015. Regjeringen valgte imidlertid å utsette etableringen av minnstedet på grunn av tilbakemeldinger og reaksjoner fra berørte parter, herunder 22. juli-støttegruppen og naboer på Sørbråten.

Plan- og reguleringsarbeid

Utsettelsen av etableringen skulle sikre tid til å gjennomføre et ordinært reguleringsarbeid med bred deltakelse og medvirkning. Statsbygg oversendte et planforslag til Hole kommune i august 2014, med anmodning om å sende forslaget på høring og legge det ut til offentlig ettersyn.

Plan- og miljøstyret i Hole kommune vedtok 15. september 2014 å be om at tiltaket skulle reguleres og gjennomføres som statlig plan dersom staten ikke kunne imøtekomme kommunens ønske om endret sted og utforming av minnstedet. Kommunen ba samtidig om at det måtte foretas en utredning av psykososiale virkninger for berørte naboer, samt at det måtte legges til rette for gang- og sykkelvei forbi minnstedet.

Kommunal- og moderniseringsdepartementet besluttet 1. oktober 2014 at planen skulle videreføres som statlig reguleringsplan i medhold av plan- og bygningsloven § 6-4. Departementet besluttet samtidig at det skulle gjennomføres en psykososial undersøkelse, og det ble tatt initiativ til dialog med Hole kommune, Buskerud fylkeskommune og Statens vegvesen om trafikksikkerhetstiltak langs fylkesveg 155.

Forslag til statlig reguleringsplan ble sendt på høring og lagt ut til offentlig ettersyn fra 20. oktober til 19. desember 2014. Det kom inn 168 merknader, herunder fra Hole kommune,

regionale og statlige myndigheter, interesseorganisasjoner, velforening og naboer. 150 av nabouttalelsene er likelydende. I høringsperioden gjennomførte Kommunal- og moderniseringsdepartementet og Statsbygg et åpent møte på Sundvollen Hotel.

Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune

I brev av 18.12.2014 fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet, fikk Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) oppdrag om å undersøke om det planlagte nasjonale minnestedet kunne medføre negative virkninger av psykososial art for naboer og nærmiljø. Rapporten forelå i april 2015 (se «Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole» av Per-Olov Michel og Per Hellevik, NKVTS, Rapport 3/2015).

Rapporten bygger dels på en litteraturgjennomgang og dels på intervjuer. 29 fastboende husstander i nærheten av Sørbråten ble invitert til å delta i undersøkelsen. Av disse valgte 12 å delta. Av de 12 respondentene befant seks seg i nærheten av Utøya 22. juli 2011, og av disse var tre også involvert i redningsaksjonen (s. 20).

Statsbygg (2017a, s. 15) trekker frem det følgende fra NKVTS' rapport:

En av rapportens hovedkonklusjoner er at et flertall av de intervjuede anser at ofrene etter Utøya-hendelsene bør hedres, men at minnestedet bør plasseres et annet sted enn på Sørbråten og med en annen utforming (s. 8). Designet på minnesmerket (Memory Wound) blir viet mye plass. Flere av respondenter forteller at de er overrasket over utformingen (...). Noen informanter sier også at de føler seg mer straffet enn hedret av utformingen (s. 32). Enkelte uttaler at de gruer seg til å se det, og at de ikke kunne forestille seg at myndighetene ville lage et så stort minnesmerke i et lite nabolag som Sørbråten (s. 32-33).

Frykt for at minnesmerket skal bli en turistattraksjon nevnes av flere, og det uttrykkes bekymring for den trafikkbelastning dette vil medføre (s. 24, 35, 36). Flere er også kritiske til at de ikke ble invitert til å medvirke i prosessen, at de ikke ble hørt, og at de hovedsakelig fikk informasjon gjennom media (s. 8).

Videre løftes rapportens hovedkonklusjon frem; «Hvis man skal lage prosesser som minsker eventuelle motsetninger rundt opprettelsen av et minnested etter voldsomme hendelser og

begrense eventuelle psykososiale konsekvenser, bør en slik prosess baseres på tidligere, lignende hendelser» (Michel & Hellevik, 2015, s. 41).

Endring av lokasjon for minnestedet i Hole kommune

Det ble fattet vedtak om statlig reguleringsplan knyttet til det nasjonale minnestedet på Sørbråten 05.02.16. Naboene i Hole kommune tok i juni 2016 ut stevning mot staten for å få omgjort beslutningen om et nasjonalt minnested på Sørbråten. I februar 2017 oversender Den nasjonale støttegruppen etter 22-juli hendelsene og AUF et forslag om mulig lokalisering av minnested på landsiden ved Utøyakaia, til Kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner. Etter dette ba statsråden Statsbygg om å vurdere egnetheten ved dette stedet, og det ble vektlagt at Statsbygg skulle legge til rette for medvirkning av naboer og andre lokale interesser, samt involvere AUF og støttegruppen.

Statsbygg (2017a) var i sin rapport positiv til et minnested på Utøyakaia, og anbefaler at følgende premisser legges til grunn dersom det besluttes å gå videre med prosessen (s. 6):

- Minnestedets fysiske inngrep skal være verdig og vakkert, samt forsterke stedets iboende kvaliteter og spille på kaia og Utøya som et historisk sted.
- Ved utforming og håndtering av tekst og bruk av ofrenes navn, vil det være spesielt viktig å involvere de etterlatte. Lokalsamfunnets innsats i redningsarbeidet bør fremgå.
- Dagens aktiviteter og virksomhet på kaia opprettholdes. Nærmeste naboer skal skjermes i nødvendig grad.
- Det gjøres nødvendig tilrettelegging og trafikksikkerhetstiltak langs Utstranda.
- Minnestedet skal ikke tilrettelegges eller profileres som en turistattraksjon
- Videre medvirkning med AUF, Støttegruppen, lokalsamfunnet og andre berørte parter.

Utøyakaia som minnested

Den 21.06.2017 ble det offentliggjort at Regjeringen hadde besluttet å etablere det nasjonale minnestedet i Hole kommune etter terrorangrepet 22. juli 2011 ved Utøyakaia. Beslutningen

innebar at prosjektet «Memory Wound» på Sørbråten ble skrinlagt. Kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner påpekte i pressemeldingen at «Utøyakaia er godt egnet for plassering av et nasjonalt minnested. Stedet har nærhet og tilknytning til Utøya. Et minnested der vil være skjermet for støy, ha mindre innsyn enn Sørbråten og ha nærhet til vann og grønne omgivelser» (regjeringen.no).

Planprogrammet knyttet til minnestedet var på høring og offentlig ettersyn i perioden 19. desember 2017 til 9. februar 2018. Hensikten med høring av planprogrammet var å gi berørte og interessenter mulighet til å vurdere, samt komme med innspill til blant annet prosess og medvirkning, utredningstemaer og metodikk, før beslutninger ble tatt.

Planprogrammet ble revidert etter høring og offentlig ettersyn og fastsatt av Hole kommunestyre 17.09.2018. Vedtaket lyder:

«I medhold av Pbl. § 12-9 fastsettes planprogrammet for detaljreguleringsplan for nasjonalt minnested ved Utøyakaia, datert april 2018 med følgende tilleggspunkt:

7.2.11. Helsekonsekvensutredning

Det er ønskelig med en god medvirkningsprosess, jfr. pkt. 7.2.2, som ivaretar alle involverte, og som kan bidra til å styrke sosiale bånd, begrense negative psykososiale konsekvenser og styrke bedringsevne. Hvordan dette ivaretas gjennom hele prosessen må fremgå tydelig i planbeskrivelsen. Kunnskap og erfaring om traumer og opprettelse av minnesmerker i etterkant av voldsomme hendelser må innhentes fra nasjonale kompetansesentre. Det skal gjøres en vurdering i gjennom drøfting med et nasjonalt kompetansesenter om hvorvidt det bør gjennomføres en helsekonsekvensutredning. Vurderingen skal tuftes på spesialisert fagkompetanse.»

Det er på bakgrunn av dette vedtaket, at Kfk er engasjert i arbeidet (jf. tidligere beskrivelse under pkt. 1 i den forliggende rapporten).

3 Begrepsavklaring og beskrivelse av HKU

3.1 Helsekonsekvensutredning (HKU)

Helsedirektoratet definerer helsekonsekvensutredning (HKU) som «et verktøy som kan synliggjøre hvordan beslutninger og tiltak i ulike sektorer kan påvirke befolkningens helse»

(Helsedirektoratet.no). Utredning av helsekonsekvenser handler om å synliggjøre hvorvidt et tiltak vil påvirke de bakenforliggende faktorene i den grad at det medfører positive eller negative endringer i den forventede levealderen i befolkningen, i dødelighet, i forekomst av ulike sykdommer i befolkningen, når det gjelder befolkningens selvopplevde helse eller når det gjelder levevaner og livskvalitet i befolkningen.

HKU er forankret i Folkehelseloven § 11 som lyder «Kommunen kan pålegge at det utredes mulige helsekonsekvenser av et tiltak» og § 22 «Statlige myndigheter skal vurdere konsekvenser for befolkningens helse der det er relevant». Videre heter det i Plan- og bygningsloven at «hensynet til befolkningens helse og helsens fordeling i befolkningen skal ivaretas i utforming av planer/tiltak» og under Utredningsinstruksen påpekes det at vesentlige konsekvenser skal utredes, herunder konsekvenser for befolkningens helse, for å sikre god forberedelse og styring i statlige prosesser.

Utredning av helsekonsekvenser handler således om å synliggjøre hvorvidt et tiltak vil kunne medføre konsekvenser for befolkningen, herunder befolkningens selvopplevde helse, levevaner og livskvalitet. Det er derfor viktig å ta stilling til hvorvidt barn, voksne og eldre vil påvirkes av minnestedet, både når det gjelder bomiljø, nabolag, psykososiale forhold, medborgerinvolvering, rekreasjonsmuligheter og nettverksstøtte. Det vises til Helsedirektoratets nettsider for mer informasjon om helsekonsekvensutredninger (<https://helsedirektoratet.no/folkehelse/folkehelsearbeid-i-kommunen/helsekonsekvensutredning>).

I Hole kommunes saksframlegg (Fastsetting av planprogram for Utøyakaia - Revidert innstilling til sak 039/18, datert 22.08.18), står blant annet følgende:

Kommunen etterstreber å ivareta alle involverte på best mulig måte, jf. lov om kommunale helse- og omsorgstjenester og lov om folkehelsearbeid. I forbindelse med planlegging av minnesmerket vil ulike behov og interesser kunne stå opp mot hverandre. Kommunen har registrert at noen ønsker utredning av helsekonsekvenser, mens andre ønsker ro og vil kunne oppleve det retraumatiserende med ytterligere utredninger, eller at prosessen trekkes mer ut i tid.

Etablering av nasjonalt minnesmerke er en omfattende og komplisert sak som fordrer kompetanse utover det kommunen besitter. Vurdering av hvorvidt det bør gjennomføres en helsekonsekvensutredning bør skje i drøfting mellom Statsbygg og

nasjonale kompetansesenter for å sikre at denne vurderingen tuftes på spesialisert fagkompetanse.

Kommunen råder til en god medvirkningsprosess som ivaretar alle involverte og som kan bidra til å styrke sosiale bånd, begrense negative psykososiale konsekvenser og styrke bedringsevne. Hvordan dette ivaretas gjennom hele prosessen må fremgå tydelig i planprogram for minneste på Utøykaia i Hole kommune.

Planprogrammet synes å beskrive de vurderinger og utredninger som skal gjøres i det forestående planarbeidet bortsett fra en vurdering om det er behov for å gjennomføre en helsekonsekvensutredning. Statsbygg må sørge for at en slik vurdering blir gjennomført i samarbeid med et nasjonalt kompetansesenter. Vurderingen vil klargjøre om det skal gjennomføres en utredning.

3.2 Minnesmerke/minnemonument og minnesteder

I tråd med Klevelandsutvalgets begrepsavklaring, vil vi i vår rapport benytte begrepet «minneste» med utgangspunkt i den samme fortolkningen som gjengitt nedenfor (jf. Kulturdepartementet, 2012, s. 8):

Et minnesmerke/minnemonument er et utformet element som er varig plassert i det offentlige rom for å minne om en person eller en hendelse. Minnesmerker finnes tradisjonelt i form av standardiserte skilt, tavler av stein eller bronse på vegger eller murer, som relieffer, byster, frittstående statuer eller byggverk. Med utgangspunkt i minnesmerkets faktiske funksjon har det ofte klare referanser til personen eller hendelsen som skal minnes; symbolsk, illustrativt eller personifiserende.

Et minneste er først og fremst et sted som er tilrettelagt for å minnes en hendelse. Stedet bærer ofte klare referanser til en konkret hendelse gjennom beskrivelser, monumenter etc., men like viktig er det at stedet er et sted for refleksjon over en hendelse og dennes konsekvenser. Stedet kan gjerne romme et minnesmerke, et kunstprosjekt eller et arkitektonisk utformet prosjekt, men trenger ikke ha konkrete referanser til hendelsen man minnes. Et minneste kan også ha et videre funksjonsomfang utover minnet om den konkrete hendelsen; det kan være et sted for å minnes og reflektere også øvrig savn/andre hendelser.

Et minnested fordrer derfor ofte en større grad av fleksibilitet knyttet til utformingen og fremstår som mindre statisk og styrende i sin formidling – selv om dette vil være avhengig av de løsningene som velges. Et minnested kan derfor gjerne ta større plass enn et minnesmerke, da det ikke bare begrenser seg til selve den utløsende hendelsen, men får et videre bruksomfang.

4 Utøyakaia som lokasjon for minnestedet

Nasjonal støttegruppe etter 22. juli-hendelsene og AUF leverte i februar 2017 et forslag til Kommunal- og moderniseringsdepartementet om å etablere et nasjonalt 22. juli-minnested i tilknytning til Utøyakaia. Statsbygg fikk i oppdrag å utrede dette nærmere. Sentralt for oppdraget har vært at minnestedet skal fremstå som verdig og bidra til å hedre de døde, overlevende, hjelpemannskaper og frivillige, samt ses i sammenheng med minnestedene i Oslo og på Utøya. Medvirkning fra naboer og andre lokale interesser skulle vektlegges, og AUF og Støttegruppen skulle involveres.

Statsbygg (2017a) konkluderte i sin rapport med at Utøyakaia er egnet for et nasjonalt minnested, og skriver «Stedet har sterke minnefaglige kvaliteter. Det er særlig en del av kaiområdet som peker seg ut, og som kan gi et skjernet og verdig minnested» (s. 6).

Rapporten beskriver videre at medvirkningen tegner et sammensatt meningsbilde (s. 6):

Et minnested på Utøyakaia har støtte eller aksept i store deler av lokalmiljøet. Utøyakaia oppleves av mange som mindre problematisk enn tidligere minnestedsforslag på Sørbråten. Likevel er enkelte av lokalsamfunnets bekymringer fortsatt til stede, blant annet bekymring knyttet til besøkstall med tilhørende publikums- og trafikkbelastning.

Medvirkningen viser at det er motstand i deler av lokalmiljøet mot lokalisering av et nasjonalt minnested langs Utstranda, uansett plassering. Det er et sterkt lokalt ønske om at også området «Brinken/Utsikten» ved E16 vurderes som nasjonalt minnested.

Mange lokale uttaler at de ønsker å få en beslutning på prosessen og slutt på diskusjonene om minnested i Hole. Også for den nasjonale støttegruppen etter 22. juli-hendelsene og AUF er diskusjonen om minnested belastende. Bak forslaget om å

undersøke Utøyakaia lå et sterkt ønske om at kaia kan vise seg som et samlende alternativ.

Det er følgelig ulike oppfatninger og ønsker knyttet til minnestedet. Flere naboer og hytteeiere ønsker minnestedet plassert på Utsikten, da Utøyakaia kommer for tett på nabolaget med alle de belastningene dette innebærer (se pkt. 5). I møtoreferat med Statsbygg og enkelte berørte naboer, påpekes det at «et minnested vil for oss hver eneste dag minne oss på 22. juli 2011 og alle de tapte livene og brutale hendelsene som har satt varige spor. Et minnested er ikke noe vi kan «venne oss til»» (jf. referat datert 16.06.18). I henvendelse fra Utstranda Vel til Statsråd Monica Mæland, bes det om at naboene skal slippe å få et «gravsted rett utenfor vår «stuedør»», og videre at lokalsamfunnet i liten grad er blitt klassifisert som «berørte», blitt kartlagt eller fått den hjelpen de trenger (jf. brev datert 08.08.18). De ber statsråden påse at de «psykososiale sidene rundt plassering av et minnested på Utøyakaia blir utredet». Det er særlig plasseringen de ønsker innflytelse på, ikke utformingen eller om det skal bygges et minnested i Hole.

I AUFs høringssvar til Statsbygg (jf. Statsbyggs samledokument, 2018) står det at AUF mener Utøyakaia er riktig valg, både på grunn av nærheten til Utøya og fordi stedet er direkte koblet til terrorangrepet ettersom mange AUFere ble reddet i land der og det er der Thorbjørn MS legger til kai. De mener historien, innsatsen til de frivillige og minnet etter de som døde, kan komme godt fram.

Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli skriver i sitt høringssvar (datert 01.02.18), at også støttegruppen anser området rundt Utøyakaia som riktig valg for et minnested i Hole. «Det var her mye av dramatikken utspant seg. Der det skjedde.» Det formidles at de 69 som ble drept kan minnes der, og at de frivilliges innsats også vil ha en naturlig plass.

I en nylig artikkel i Dagbladet (26.11.18), blir uenighetene rundt plasseringen av minnestedet skildret. Representanter fra nabolaget formidler at plasseringen ikke må «være til hinder for psykisk helse og livsutfoldelse» og at de kjemper for å slippe å «gå i et 22.juli-vakuum av mentale minner og posttraumatisk stresslidelse». Statsråd Mæland uttrykte i samme artikkel at hun har besøkt Utsikten for å se, men at beslutningen er tatt og at minnestedet ikke skal dit. Også generalsekretær i AUF, Sindre Lysø, uttaler at AUF ikke kommer til å snu i saken og at «ofrene for angrepet 22. juli fortjener et nasjonalt minnested». Leder for den nasjonale støttegruppen, Lisbeth Røynealand, mener at «Utsikten ikke er en verdig plassering for et minnesmerke» ettersom lite skjedde der den dagen og man ikke får samme nærhet til Utøya.

5 Lokalsamfunnet og berørte naboer i Hole kommune

Intervju av berørte naboer

Rapporten NKVTS leverte i 2015, bygger blant annet på intervju av 12 fastboende, og redegjør for psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune (Michel & Hellevik, 2015). Innholdet i denne vil ikke redegjøres for her, men det fremstår likevel relevant å gjengi deler av rapportens konklusjon (s. 41):

Utøya-hendelsene i seg selv, samt den påfølgende prosessen rundt etableringen av et minnested, har ført til en situasjon hvor ulike interesser står mot hverandre.

Utøyahendelsene i seg selv og prosessen rundt opprettelsen av minnestedet i etterkant anses å ha bidratt til svært negative psykososiale konsekvenser. Dette gjelder spesielt blant noen av de frivillige som deltok i redningsarbeidet. Også motsetninger mellom individer og grupper i lokalmiljøet kan ha bidratt til nedsatt livskvalitet hos noen. Basert på eksisterende kunnskap anses det som sannsynlig at situasjonen for flere individer vil fortsette å være vanskelig, selv etter at minnested er opprettet. Det er likevel ikke mulig ut fra denne undersøkelsen å si noe om omfang og grad av problemer, eller hvilken form disse problemene vil ta.

Det er til hinder for bedringsevne når konsekvensene av en voldsom hendelse og påfølgende prosesser resulterer i at grupper av berørte, overlevende, skadde, etterlatte og direkte berørte i lokalmiljøet stilles opp mot hverandre.

Det er også relevant at rapportens diskusjonsdel (s. 37-38) trekker frem at noen av dem som bor i nabomiljøet «opplever daglig å bli plaget av påminner fra hendelsene» og at flere har traumatiske minner i form av «påtrengende bilder, drømmer om hendelsene, konsentrasjonsproblemer» og at hverdagen oppleves vanskelig. Det påpekes også at «prosessen rundt minnestedet kan sannsynligvis påvirke deres bedring negativt og kan i noen tilfeller resultere i risiko for re-traumatisering» (s. 37). Videre opplever mange seg overkjørt i prosessen.

I etterkant av NKVTS' arbeid, søkte en av deltakerne i prosjektgruppen, Marianne Bergerud-Wichstrøm, NSD om å få gjennomføre et nytt forskningsprosjekt med formål om å få fram de nærmeste naboenes erfaringer med terrorangrepet 22. juli. Arbeidet er en del av hennes

mastergradsutdanning, og munnet ut i rapporten «*Vi gjorde så godt vi kunne*» – *historier om 22. juli i et naboperspektiv* (in press), skrevet sammen med Anne Øfsti, Judith Van der Weele og Vibeke Bonne Øyri. Kfk har fått tilgang på tentative funn og tillatelse til å gjengi disse. Arbeidet bygger på intervju med 12 fastboende naboer, gjennomført 6 år og 8 måneder etter terrorangrepet.

Noe av det som fremkommer av disse intervjuene, og som er relevant i denne sammenheng, er at naboene opplever det som omtales som «terrorisme». Det kan ankomme 5-6 busser om dagen, store grupper kan gå rundt i nabolaget, og komme tett opptil, stille spørsmål og etterspørre detaljer og personlige historier. Flere føler at nabolaget er blitt en turistattraksjon. Videre formidler flere at et minnesmerke ikke bør plasseres i nabolaget, ettersom det kommer for nært. Én uttrykker at «Det blir for vanskelig å bo oppi det. At du aldri får ro til å bearbeide».

Det er også relevant å gjengi at flere informanter har reaksjoner og plager, og at det er «store variasjoner blant informantene når det gjelder om de knytter plagene sine til hendelsen, terrorismen eller prosessen rundt minnesmerket». Noen informanter beskriver at kampen mot minnesmerket er så «utmattende og strevsom at de må være på vakt og sette det å bearbeide følelser på vent». Det er også funn som viser variasjoner i hjelpetilbudet og behovet for hjelp. Noen få beskriver at kommunen tok kontakt dagen etter hendelsene, mens andre mener de aldri ble tilbudt noen hjelp. Noen som fikk tilbud, men som takket nei, opplevde at tilbudet kom for raskt og at ting ble annerledes siden. Mange av informantene forstår ikke hvorfor plagene har kommet nå, så lang tid etterpå. Selv sier de at de først og fremst har behov for kunnskap om mulige reaksjoner fremfor behandling. Én sier at det hadde vært lettere å oppsøke hjelp dersom man kunne kjennetegne.

Innspill til Statsbygg fra berørte naboer

I Statsbyggs *Samledokument med alle mottatte høringsuttalelser til varsel om oppstart og planprogram* (datert 12.04.2018), ligger flere innspill og innsigelser fra berørte naboer. Mange påpeker at Utsikten burde bli utredet og vurdert som et egnet sted for minnesmerket, på lik linje med Utøyakaia (80 innspill). Andre påpeker at det er viktig å sikre skjerming, trafikkregulering og egnet parkering i forbindelse med minnestedet. Noen uttrykker at de føler de er på utstilling og at det er vanskelig å slippe unna henvendelser og trykket fra besøkende som kommer tett på. Det påpekes også at et hverdagsliv og rekreasjon på hytten, ikke lar seg forene med et nasjonalt minnested.

Mange fastboende, hytteeiere og frivillige hjelpere uttaler seg positivt til ny plassering og prosess, og ønsker en avslutning på diskusjonen om minnstedet.

Statsbyggs konklusjon knyttet til disse høringsuttalelsene, kan leses i *Forslagsstillers kommentarer til mottatte høringsuttalelser til planprogram og varsel om planoppstart* (datert 12.04.2018), og påpeker blant annet at «samtlige som har kommet med innspill ønsker en avslutning på en belastende diskusjon». Statsbygg fraråder at det utredes «alternative lokaliseringer i denne fasen» (s. 10), men vektlegger at det besørger involvering av berørte parter.

Informasjon om situasjonen fra media

Belastningene og striden som tilkjenner seg i lokalsamfunnet og mellom grupperinger, har vært gjenstand for offentlig interesse og mediedekning i en årrekke. Så sent som 26.11.18, kunne man i Dagbladet lese at naboene utsettes for trafikk, støy og busslaster med fotograferende turister som tar seg til rette i hager og ser inn vinduer. Tilreisende og fremmede spør om opplevelser fra 22. juli, bruker badeplassen som toalett og kommenterer «hvor jævlig det må være å bo her». De intervjuede naboene sier til Dagbladet at området er preget av en «trykket kirkegårdsstemning».

Videre kunne man i Dagbladet 20.11.18 lese at NRK ikke varslet naboene om innspillingen av dramaserien «22.juli», noe som resulterte i at naboer uforberedt opplevde at det blant annet «sprang folk med maskinpistol rundt».

Statsbygg har i møter fått høre at flere mener medieoppmerksomhet har forverret situasjonen og økt konfliktnivået.

6 Vurdering av sakens kompleksitet

Basert på det ovennevnte, fremstår det åpenbart at det er mange ulike personer og grupper som har blitt, og som fortsatt er, sterkt berørt av hendelsene 22. juli og de påfølgende prosessene knyttet til minnstedet. Det kommer tydelig frem at naboer, både fastboende og hytteeiere, ikke har blitt tilstrekkelig hørt og involvert i tiden etter terrorangrepet, og at de fremdeles lever i en situasjon preget av påminnelser, usikkerhet og ubehagelige konsekvenser av å ha bolig nært Utøya. Det beskrives besøk fra tilreisende og uforutsette aktiviteter, noe

som for flere medfører ubehag og vanskelige opplevelser når de forsøker å ta tilbake hverdagen, sine hjem og hytter, og fortsette med sine liv.

Vi anser det som svært uheldig at berørte naboer ikke er blitt tilstrekkelig tatt hensyn til. Prosessen som ledet frem til beslutningen om minnesmerket på Sørbråten, kan således ha fungert som en slags bekreftelse på at de ikke ble anerkjent som rammede. Vi vet fra forskning og annen erfaring, at opplevelsen av sosial støtte er svært viktig for å kunne mestre egne vansker. Fravær av sosial støtte kan bidra til å opprettholde og forsterke traumerelaterte symptom. Det kan følgelig tenkes at prosessen i seg selv, i tillegg til å være slitsom og langvarig for de berørte, har blitt opplevd som vanskelig, og medvirkende til at enkelte har fått sine traumesymptom forsterket eller vedlikeholdt. Mange utsatte seg selv for fare, og lever i dag med konsekvensene av de sterke inntrykkene de ble eksponert for. Når disse opplever å ikke bli anerkjent som rammede og de har følt seg overkjørt og ignorert i den videre prosessen, kan det ha utgjort en betydelig tilleggsbelastning for dem.

På den annen side kan beslutningen om å skrinlegge Sørbråten betraktes som et sterkt gjennomslag for lokalsamfunnets syn. Dette kan således ha bidratt til at mange nå stiller seg mer positive til prosessen og beslutninger angående minnestedet på Utøyakaia.

Videre består nabolaget av både fastboende og tilreisende hytteeiere. De fastboende har muligens i større grad blitt involvert i prosessene ettersom de har vært en del av kommunens innbyggere og hatt en større tilhørighet til lokalsamfunnet. Videre har de vært en del av et fellesskap i et hardt rammet lokalsamfunn. Hytteeierne på sin side, kan i større grad ha falt utenfor dette fellesskapet og de prosessene som har pågått. I vårt seminar med representanter fra andre terrorrammede europeiske byer 17.10.18, hadde flere opplevd en tilsvarende problemstilling der flere av dem som ble sterkt berørt, var turister eller ikke-fastboende. Det ble uttrykt bekymring for denne gruppen, som til tross for at de ble sterkt berørt, ikke nødvendigvis ble inkludert eller sikret nødvendig oppfølging i etterkant. Det er ikke utenkelig at dette også kan være tilfelle for hytteeierne.

En annen problemstilling omhandler det flere påpeker; terrorturisme, trafikk og folk som invaderer eiendommer. Beskrivelsene som fremkommer, indikerer at det er en rekke praktiske og ubehagelige konsekvenser nyttet til dette. Både fastboende og hytteeiere lever dermed i en situasjon hvor de kan bli eksponert for andres sorg, markeringer, nysgjerrighet eller andre uforutsette aktiviteter. I tillegg til at dette kan være en praktisk byrde, kan det også representere en påminnelse om hva som hendte 22. juli, og dermed også være en påminner om

de sterke inntrykkene, sorgen og faren de selv opplevde. For hytteeiere kan dette kanskje være særlig utfordrende, ettersom de besøkende i hovedsak vil komme til området i forbindelse med ferier; med andre ord i samme periode som turister og tilreisende også reiser dit. Videre vil årsmarkeringen alltid falle i sommerferien. Samtidig må en forvente at dette avtar med avstand i tid til terrorhendelsene.

Samlet sett er det dermed særlig tre problemstillinger som reiser seg; minnested som potensiell påminner; prosessen rundt opprettelsen av minnestedet; og ubehagelige praktiske konsekvenser. Vår vurdering av førstnevnte, vil fremgå i det følgende avsnittet.

7 Erfaringer fra minnesmarkeringer, ritualer og etablering av minnesmerker

7.1 Om ritualer og minnemarkeringer

Menneskets behov for å markere og ritualisere når det gjelder dødsfall og tragedier, har lange tradisjoner. Det fortelles at det i Sverige ble funnet et skip fra vikingtiden nedgravet uten menneskelige levninger. Det antas at skipet ble begravet for å markere de døde betydning etter de ble borte på sjøen, selv uten noen å begrave. Krigsminnesmerker finnes over hele verden og besøkes av mennesker som er flere generasjoner borte fra de som direkte ble rammet. Ritualer og rituelle markeringer er studert av sosialantropologer som Arnold van Gennep og sosiologer som Emile Durkheim. van Gennep (1960) så på overgangsriter (rites de passage) knyttet til overganger mellom livsfaser, spesielt de forbundet med døden. Disse tidlige studiene danner et bakteppe for forståelsen av ritualer og minnesmarkeringer i forbindelse med katastrofer.

Etter både enkelthendelser som rammer lokalsamfunn (f.eks. et drap eller en trafikkulykke hvor unge mennesker dør) og større hendelser som omfatter mange (katastrofer), har spontanritualer blitt mer og mer vanlige. Blomster, lys og andre ting (tegninger, brev o.l.) legges ved eller nær et hendelsessted, og mennesker samler seg for symbolsk å gi uttrykk for sin medfølelse med de som er rammet. Stedene som velges for spontanritualer hvor hele «blomsterhav» finnes, kalles *temporære minnesmerker* (Whitton, 2017). Stedene behøver ikke være samme sted som der offentlige minnesmerker plasseres senere. De offentlige markeringene er sterkest ved katastrofer, men også synlige der hele lokalsamfunns rammes sterkt slik som drap og andre tragedier. Slike symbolske uttrykk for sorg synes snarere å øke

enn å minke, til tross for at vi har blitt et mer sekularisert samfunn. Mennesker søker sammen og finner støtte gjennom økt samhold og felles symbolske uttrykk. De siste tiår har også Internett og sosiale medier muliggjort et virtuelt fellesskap, med mulighet til felles støtte blant dem som er sterkest rammet.

Sosiologen Anne Eyre, som har studert ritualer og minnesmarkeringer, skriver at antropologiske og sosiologiske tilnærminger, «...suggest that disaster rituals might also be as much about social and political identity and change as about individual expressions of loss, change, and status (2007, s. 442)». Et minnesmerke handler om mer enn den individuelle markeringen av egen eller familiens sorg, det representerer også samfunnets markering av hendelsens betydning i et historisk og kulturelt perspektiv. Spesielt der rammede er spredt over et stort geografisk område, kan et felles minnested få en spesiell betydning. Slike minnesteder fremheves som viktige på tvers av kulturer (Bauwens, 2017; Ibrion et al., 2015). Et minnesmerke er et sted hvor etterlatte, overlevende, politikere, religiøse ledere og andre besøkende kan vise og bearbeide sin sorg, vise respekt for de døde, vise solidaritet med de berørte, samtidig som de fungerer som et sted som markerer vår kollektive hukommelse av tragedien (Boret & Shibayama, 2018).

For etterlatte som mistet sine på Utøya vil minnestedet kunne tjene som en bekreftelse på en kollektiv sosial identitet, noe som i mindre grad ivaretas av lokale minnesmerker. Et minnested fungerer ikke bare som et minne om noe i fortiden, men gir en bekreftelse av felles identitet og de dødes betydning i nåtiden, i tillegg til at de kan være sete for tilhelingsprosesser for berørte. Noen minnesteder får også en fremtidsbetydning når de nyttes i læringsøyemed for unge og nye generasjoner.

At et slikt nasjonalt minnested har tatt lang tid å få på plass er negativt for mange etterlatte, men fordi besøk på Utøya har vært tilgjengelig på viktige dager for etterlatte og overlevende, antas det at savnet av det nasjonale minnestedet har vært mindre presserende. Sommeren 2018 åpnet også det midlertidige minnestedet i Regjeringskvartalet, noe som kan ha ført til økt tålmodighet og aksept for tidsbruk. Eyre (2007) fremhever at etterlatte og overlevende er, «key stakeholders to be consulted in planning the design and development of permanent memorials commemorating disaster (s. 453)», men bemerker samtidig at jo flere som skal konsulteres, desto større er sannsynligheten for uenighet.

Mangel på rituell markering, kollektive uttrykk og markeringssteder kan ses som en hindring for sorg og tilheling. Om samfunnet ikke anerkjenner hendelsens betydning kan det kjennes

tungt og urettferdig. Konkrete minnesteder er steder av betydning både for individuell sorg og markering og samfunnets markering av menneskers betydning. Riter har både psykologisk og sosial betydning, minnesteder likeså. Det er derfor ikke overraskende at valg av slike steder også kan ledsages av viktige, til dels heftige, diskusjoner. Det er ulike stemmer fra ulike grupper som ønsker å bli hørt og som ønsker å påvirke utforming og stedsvalg. Fordi drapene på Utøya var en politisk, symbolsk handling (eller ugjerning) rettet mot unge mennesker fra Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon, får stedsvalg og utforming sterkere symbolsk og politisk verdi.

Det er naturlig at hendelser som omspennes av sterke følelser, først og fremst for de som er sterkest rammet, etterlatte, men også fra overlevende og andre berørte, også aktiverer følelser når markeringssteder skal velges og utforming planlegges og utføres. Slike steder skal fylle ulike behov og ulike grupper kan ha forskjellig mening. Det er derfor ikke ukjent at konflikter oppstår i forhold til plassering og utforming av minnesmerker, slik det er rapportert om fra ulike steder i verden (Boret & Shibayama, 2018; Jorgensen-Earp & Lanzilotti, 1998). Det er uheldig om det går svært lang tid fra hendelse til opprettelse av minnesmerker, men det kan samtidig være vanskelig om dette skjer for tidlig. Det er ikke slik at alle minnesmerker settes opp kort tid etter en katastrofe. Scanlon (2014) gir eksempler på at det har gått 50 år fra hendelse til minnesmerke er på plass. Samspill og lytting til ulike syn er viktig i forkant av utforming og valg av sted. I NKVTS sin rapport om minnesmerke i Hole kommune er det redegjort mer utfyllende for minnesmerkes formål og betydning (Michel & Hellevik, 2015).

Vi vil også nevne begrepet sorghierarki som betegner hvilke grupper som har lidd størst tap i forbindelse med en hendelse (Tyler & Gifford, 1991). Etter 22. juli er dette selvfølgelig de som har mistet nære familiemedlemmer. Dernest kommer de som var tilstede som overlevde hendelsen, nære venner, før frivillige og profesjonelle hjelpere følger, i tillegg til andre som ble tilskuere eller hadde en mer perifer kontakt med hendelsen. Forskning bekrefter at de som mister familiemedlemmer og venner utgjør den mest sårbare gruppen etter katastrofer (Kessler et al., 2014). Det er naturlig at et slikt sorghierarki også reflekteres i vekten som tilegnes deres «stemmer». Når det er sagt, er det hevet over enhver tvil, at lokalbefolkningen i Hole kommune ble svært sterkt eksponert og involvert i hendelsene. Dette kommer tydelig frem i innspillene, hørings svarene, intervjuene og medieuttalelsene som er referert til tidligere. Naboer og hytteeiere ble involvert i en hendelse med døde og hardt skadde ungdommer. Enkelte risikerte sine egne liv i redningsarbeidet, et redningsarbeid der sivile var i fare, mens profesjonelle redningsarbeidere i en periode ikke fikk delta. Lokalbefolkningen

og hyttenaboer har siden måttet leve med og håndtere at deres nærområde forbindes med 22. juli og blir samlingssted for sørgende, besøkende, journalister og filmteam. Flere gir uttrykk for at de ikke har blitt anerkjent som berørte og rammede parter, og at de ikke har blitt involvert eller hørt i prosessen som har fulgt diskusjonene om minnestedet.

7.2 Minnsteders betydning for berørtes psykososiale situasjon

I Rapporten fra NKVTS (Michel & Hellevik, 2015) er det kortfattet redegjort for konsekvensene av tap og traumer og det henvises til denne rapporten for dette. Som det nevnes i denne rapporten er det ikke forsket på hvilke psykososiale konsekvenser som opprettelse av minnsteder har for berørte. Det mangler studier av hvordan de som bor i nærheten av et minnesmerke reagerer på dette over tid. Det samme gjelder de som mistet et familiemedlem eller overlevde den katastrofale hendelsen.

Fra studier over etterlattes besøk på Utøya, og returreiser etter Tsunamien i 2004, vet vi hvor viktig slike besøk er (Kristensen, Dyregrov, & Dyregrov, 2015, 2017; Kristensen, Tønnesen, Weisæth, & Heir, 2012). De fleste etterlatte foreldre og søsken opplevde besøkene på Utøya som viktig og nyttig, men også følelsesmessig krevende. Selv om dette ikke gjelder besøk av minnsteder, kan det antas at besøk på et slikt sted kan ha en lignende positiv betydning.

Bauwens (2017) fremhever hvordan etterlatte vektla viktigheten av etableringen av minnsted etter terroren i USA i 2011. De ønsket ikke at deres kjære skulle glemmes og det påpekes at minnstedene var en måte å «humanize their loss, bring immortality to the deceased person's life, while leaving a legacy for their children and/or future generations (s. 153)».

7.3 Valg av sted

Vanligvis når en hendelse har rammet i Norge ønskes det et sted nær hendelsesplass. Dette fordi psykologisk nærhet til de døde kjennes sterkere der den katastrofale hendelse skjedde. Når hendelser skjer utenfor Norge, slik som Tsunamien i syd-øst Asia i 2004, velges et sted som symbolsk har en forbindelse med det som skjedde – nært sjøen. Langs kysten er det flere minnesmerker for de som er blitt borte på sjøen. Gjennom historien er mange av dem ikke funnet.

Terroren i 2011 rammet flere steder og diskusjoner om utforming har foregått både når det gjelder Utøya og regjeringskvartalet. Dette har vært omstendelige og utfordrende prosesser

som har medført at det nærmer seg 8 år etter terroren. Det betyr også at det er viktig at prosessene sluttføres slik at de sterkest berørte kan få verdige minnesmerker å besøke. Betydningen av dette trekkes frem av både AUF og støttegruppen. De etterlatte har sine individuelle gravsteder og i en rekke kommuner er lokale minnesmerker satt opp (ifølge Wikipedia finnes minnesmerket utformet av Nico Wiederberg i 53 kommuner). I tillegg er det midlertidige minnesteedet i Regjeringskvartalet kommet på plass, og lagt til Johan Nygaardsvolds plass i tilknytning til Lindealléen, der de årlige minnemarkeringene har vært gjennomført, nær inngangen til 22. juli-senteret (www.regjeringen.no). Det er imidlertid ikke kommet på plass et nasjonalt minnesteed ved Utøya.

Det opprinnelige valget av minnesteed ved Sørbråten ble vraket etter sterke protester fordi det ville medføre en utskjæring og sår i terrenget. Det nye forslaget om plassering på Utøyakaia møter også motstand. Noen naboer ønsker at stedet skal trekkes tilbake fra kaien til stedet som kalles «utsikten». Det henvises til at stedet på Utøyakaia vil kunne ses fra veien og mennesker vil kunne komme til stedet og stille spørsmål til beboere, og at naboer ikke kan selv oppsøke stedet når de ønsker det, men daglig bli påtvunget påminnelser om hendelsene (jf.

Samledokument med alle mottatte høringsuttalelser til varsel om oppstart og planprogram, datert 12.04.2018). Selv om et norsk-belgisk team vant konkurransen om å utforme det nasjonale minnesteedet på Utøyakaia, er løsning eller utforming av minnesteedet ikke avgjort. Berørte parter vil involveres i dette arbeidet, opplyser Statsbygg. Blant annet er det etablert et midlertidig kontor på Utøyakaia der naboer og lokale interessenter blir invitert til egne møter, i tillegg til at de kan komme innom uten avtale på gitte dager. Der er representanter fra Statsbygg og arkitektene å treffe, og det er mulig å se modeller og illustrasjoner fra arbeidet.

Flere av protestene mot minnesteedet har kommet fra naboer som var aktivt med i arbeidet med å hjelpe og redde overlevende. De har uttalt at de er redde for at stedet skal bli en psykososial belastning i fremtiden. Dette er en gruppe som opplever seg mindre ivaretatt enn de direkte berørte og de profesjonelle hjelperne, slik vi forstår tidligere dokumenter. Det kan gi mer bitterhet og opplevelse av urettferdighet, noe som i studier av direkte rammede er vist å gi mer plager i etterkant av en katastrofe (Chae, Huh, & Choi, 2018). Det betyr at det bør vektlegges at denne gruppen både får god assistanse i håndtering av minnesteedet om det oppleves som en påminner, så vel som oppfølging av eventuelle posttraumatiske plager som kan forsterkes av opplevelsen av mangelfull oppfølging. Betydningen av å anerkjenne det berørte naboer har stått i, også i løpet av de siste årene, vil derfor være svært viktig. Råd om håndtering av

påminnere vil også kunne dempe reaksjonen på de mange andre påminnere som de må håndtere etter Utøya-terroren (filmer, medieoppslag, m.m.).

Den skuffelse som lokalbefolkningen kan ha over at storsamfunnet ikke har «sett» eller hensyntatt dem nok, noe vi antar kan påvirke deres syn på plassering av minnestedet, må også balanseres mot den skuffelse som de som er høyest i sorghierarkiet kan oppleve ved at minnestedet ikke kommer på plass. Det må antas at denne prosessen har et minst like stort potensiale for å skape psykologiske tilleggsbelastninger for dem, som for naboer til stedet. Den symbolske betydning det har å bli hørt er viktig for begge grupper. Samtidig er uenighetene fremdeles tydelige. En rekke naboer ønsker at Utsikten skal utredes på lik linje med Utøyakaia og de opplever at beslutningen om å plassere minnestedet på Utøyakaia er gjort uten å anerkjenne de psykososiale belastningene dette vil innebære for enkelte naboer. AUF og støttegruppen er på sin side tydelige på at Utsikten ikke er en egnet plassering ettersom dette stedet har en mindre relevans til terrorhendelsen, redningsarbeidet og Utøya. Beslutningen er dermed i strid med enkelte blant lokalbefolkningens ønsker, og kampen mot minnestedet kan i seg selv utgjøre en betydelig belastning for den enkelte, noe Bergerud-Wichstrøms intervju også indikerer (Bergerud-Wichstrøm, Øfsti, van der Weele & Øyri, in press). Opplevelsen av å ikke bli hørt kan således vedvare all den tid beslutningen ikke er i henhold til den enkeltes ønsker og behov. At man gikk bort fra Sørbråten og nå har landet på en mer diskre utforming, kan imidlertid ha ført til at flere rammede har fått en opplevelse av at de har blitt hørt.

Utøyakaia fremstår som et godt valgt fordi det kjennes relevant for de mest berørte (etterlatte), men er fullt ut en påkjenning for berørte i nabolaget. Sistnevnte gruppe kan dermed ha behov for hjelp til å håndtere den psykososiale belastningen de omtaler, både når det gjelder påminnere og opprettholdelsen av hverdagslig aktivitet og rekreasjon. De bør også bli tatt på alvor når det gjelder bekymringene for at etableringen av et minnested vil føre til at tilhørende aktiviteter, samlinger og markeringer vil fortsette og eventuelt øke. Dette vil omtales mer siden. Trafikkregulering, skjerming, parkeringsplasser og tydelig merking der besøkende bes ta hensyn til beboere, blir derfor viktig. Videre bør det gis anledning til at de berørte naboene kan være med på å utforme hvordan de frivillige kan hedres.

7.4 Minnestedet som traumatisk påminner

En vurdering som kan gjøres i forhold til dette stedet er hvorvidt det vil være en påminner for det som skjedde på Utøya. I utgangpunktet er kaien et beskjedent og lite sted sammenlignet med Utøya, som ligger like utenfor og som er den sterkeste påminner for hendelsen for alle grupper. Øyen kan hverken flyttes eller skjules og krever at alle som bor i området må enten tilvenne seg å bo eller feriere i dens nærhet, eller flytte fra stedet eller feriere et annet sted. Det antas at det for de fleste beboere har funnet sted en tilvenning til Utøya i årene som har gått. Det kan likevel tenkes at denne tilvenningen går saktere for hytteeiere ettersom de sjeldnere blir eksponert for øyen, og at tilvenningen også blir forstyrret av at de oppholder seg i området i ferietid når det også er flere tilreisende og sommerferien tidsmessig sammenfaller med årsmarkeringen for terrorangrepet.

Med vår kliniske erfaring fra mennesker som må tilvenne seg steder som kan være en sterk påminner for traumatiske hendelser, vil vi fremheve hvor stor «tilpasningsevne» mennesker har. Et godt eksempel er etterlatte etter selvmord i hjemmet eller hjemmets umiddelbare nærhet. Dette gjelder etterlatte etter mennesker som henger seg, skyter seg, eller på annen måte tar sitt liv i rom eller ganger i huset, i garasje, i kjeller eller bod. Svært mange selvmordsetterlatte har måttet «vinne» tilbake stedet ved å konfrontere det ubehag som det utløser. Dette er ikke enkelt, og ikke alle makter det, men det er fullt mulig, mye på samme måte som mennesker rundt Utøya har måttet forholde seg til øyen i årene etterpå.

Vår kliniske erfaring fra enkeltmennesker som må tilvenne seg slike steder med stor traumatisk påminnelserverdi tilsier at det absolutt vil være mulig for mennesker som får et minnested i sitt nærområde, å kunne bli vant til det. Traumepåminnere skapes gjennom at ulike sansestimuli betinges til den traumatiske situasjonen. Det kan være stimuli som i seg selv er nøytrale, men som knyttes til fare eller ubehag og som i ettertid utløser reaksjoner (Streb, Conway, & Michael, 2017). Unngåelse av slike stimuli er vanlig, men samtidig livsbegrensende. Det er nettopp gjennom eksponering for det en unngår at en kan ta kontroll med og dempe reaksjonen en får av slike påminnere. Det er ikke uvanlig å lage seg «sikkerhetsritualer» som medfører unngåelse (Ehlers & Clark, 2000) og som hindrer eller demper ubehag. Et eksempel vil være å la være å se på minnestedet eller Utøya. Da vil det gjøre at en må innsnevre vanlig livsførsel noe. Å utfordre det som innsnevrer vanlig livsførsel vil være råd vi gir de som begynner slik unngåelse.

I forhold til håndtering av slike påminnere kan det gis klare råd om hvordan en går frem for å dempe sin reaksjon. Om noen fortsetter å slite med slike reaksjoner selv etter å ha forsøkt rådene, finnes det også konkrete traumespesifikke metoder som kan være til hjelp. Dersom personer allerede har greid tilvenningen til å ha Utøya som nabo, har de også erfaring for hva som hjalp med å tilpasse seg dette synet. Det finnes råd for hvordan man kan nærme seg en traumatisk påminner. Ved mer omfattende plager, anbefaler vi kontakt med fagfolk for å dempe ubehaget forbundet med en eller flere påminnere.

Vi mener det derfor vil være mulig å få hjelp til å håndtere og mestre det potensialet minnestedet og tilhørende aktiviteter har for å trigge traumereaksjoner eller minner fra terrorhendelsen. All den tid flere naboer allerede har formidlet gjennom intervju og andre henvendelser, at de strever med senskader og ettervirkninger av hendelsene og den langvarige beslutningsprosessen som har fulgt diskusjonen om minnestedet, fremstår det viktig at de som trenger hjelp, får tilbud om dette i helsetjenestene (eksempelvis i kommunen eller i spesialisthelsetjenesten). Vanskene som tilkjennegir seg hos enkelte kan ikke tilskrives et minnested da dette ikke er etablert per i dag, men kan ha blitt forsterket av den langvarige uenigheten. Det er også sannsynlig at trykket fra besøkende øker belastningene ytterligere, og dermed er dette viktig å ta hensyn til i form av skjermingstiltak og trafikkregulering, som nevnt tidligere. Det er likevel uunngåelig at nrområdet til Utøya vil bli gjenstand for en viss turisme, mediedekning og besøkende all den tid området representerer den største nasjonale tragedien i etterkrigstid.

7.5 Vurdering av behovet for en helsekonsekvensutredning

Slik det fremkommer av dokumentene i saken og intervjuene av berørte naboer, har drapene på Utøya, involveringen i hjelpearbeidet, samt den lange rettsprosessen og medieoppmerksomheten i etterkant, satt både psykiske og fysiske spor hos flere av dem som bor nært Utøya. At disse konsekvensene er langvarige og kan være utilstrekkelig utredet, anser vi ikke som en del av vårt mandat å vurdere. Det kan likevel hende at en helseundersøkelse for å avdekke behov for mer hjelp er nødvendig, eller at det er behov for mer informasjon til lokalbefolkningen og hyttenaboer om hjelpetilbud, etterreaksjoner, selvhjelpsmetoder og hvilke reaksjoner som kan indikere at det er hensiktsmessig med profesjonell hjelp.

Vanskene som allerede tilkjennegis hos enkelte av naboene (jf. uttalelser som fremkommer under sakens bakgrunn), kan åpenbart ikke knyttes til minnestedet ettersom det ikke finnes enda. Men det er, som tidligere nevnt, sannsynlig at de psykologiske konsekvensene av terrorhendelsen har blitt forsterket av at de ikke har blitt involvert og anerkjent i de påfølgende prosessene. Det er etter vår vurdering ikke minnestedet som en potensiell påminner som utgjør opphavet til disse vanskene, men de psykologiske konsekvensene av å ha bidratt med hjelpearbeid og satt seg selv i fare, og likevel ikke ha blitt inkludert i de videre prosessene.

At dette minnestedet i seg selv skulle gi opphav til store helsekonsekvenser som vil vare over tid, anser vi imidlertid ikke som sannsynlig. Vi har ingen erfaring med at minnesmerker representerer en traumatisk påminner, snarere motsatt. Dersom noen ikke har fått hjelp for forhold som er knyttet til innsats og opplevelser fra selve terrorhendelsen, og disse har fått økte eller forverrede plager som følge av belastninger i ettertid, mener vi at dette må kunne avhjelpes med individuell hjelp. Personer som oppgir at de ikke har fått anledning til å bearbeide sine vansker og som opplever redusert livskvalitet og psykiske plager som følge av terroren og påfølgende belastninger, vil kunne være sårbare for ytterligere påkjenninger. Minnestedet i seg selv vil det være mulig å tilvenne seg på lik linje med selve øyen, men det er klart at turister, busslaster med skuelystne og spørsmål fra nysgjerrige besøkende, vil utgjøre et press på beboerne som det blir viktig å verne dem fra. Dette må være et viktig mål i arbeidet med å utforme selve minnestedet, slik at lokalbefolkningen får mulighet til å ivareta og opprettholde egne aktiviteter som knytter seg til hverdagsliv og rekreasjonsmuligheter. Selv om minnestedet hadde blitt plassert et annet sted, er det stor sannsynlighet for at det i hovedsak ville være sørgende som oppsøker dette. Tilreisende og turister vil fortsatt ønske å se hendelsesstedet, komme nært inntrykkene, og dermed ville presset på nabolaget ha fortsatt. Det er derfor fordelaktig at dette blir regulert, noe som kan realiseres som en del av etableringen av minnestedet. Hvordan denne regulering skal foregå, bør drøftes i samråd med lokalbefolkningen, både fastboende og hytteeiere, og sikre skjerming av privatliv og privat eiendom.

Å gjennomføre en helsekonsekvensutredning kan også utgjøre en tilleggsbelastning for flertallet av de berørte (etterlatte, overlevende og de beboere som ikke opplever minnestedet som en potensiell belastning) da det vil forsinke prosessen ytterligere og sannsynligvis bidra til å skape økt uro. Ettersom det også er mange som ønsker å gå få en endelig avgjørelse i saken og mulighet til å gå videre og legge denne prosessen bak seg, bør også dette hensyntas.

Vi mener det vil være tilstrekkelig å sikre hjelp til dem som opplever å ha behov for dette og som ønsker å ta denne hjelpen imot. Vi ønsker å understreke at vi tar på alvor belastningene som naboene beskriver i de ulike dokumentene/intervjuene, og kan forstå berørte naboer som opplever å ikke ha blitt tilstrekkelig involvert i prosessen tidlig, da særlig i forbindelse med vedtaket om et minnested på Sørbråten. Vi ser det også som svært uheldig dersom naboer ikke er blitt tilstrekkelig informert om aktiviteter, markeringer og filmminnspillinger, og mener det er beklagelig at de ikke tilstrekkelig har blitt inkludert som berørte. Dette er imidlertid noe vi anser som langt mer ivaretatt slik situasjonen er i dag, og som noe Statsbygg tar på alvor i sitt arbeid, i tråd med Hole kommunes krav og ønsker.

Oppsummerende konklusjon om behovet for helsekonsekvensutredning

Det er vår samlede vurdering at det ikke er grunnlag for å utrede helsekonsekvenser for innbyggerne i Hole kommune og de nærmeste naboene til Utøyakaia. Vi forventer at tilvenningen til et minnested vil være mulig på lik linje med tilvenningen til selve Utøya. De som har posttraumatiske plager etter hendelsene kan få individuell hjelp for disse. De som har fått sine plager forsterket av påkjenningene selve saken har representert de siste årene, kan også få tilbud om individuell hjelp. At disse personene får tilbud om utredning og hjelp, vil følgelig kunne være hensiktsmessig. Det er likevel viktig å regulere og informere om aktivitetene som foregår i tilknytning til Utøya og Utøyakaia, noe som kan realiseres i forbindelse med at minnestedet etableres.

I det følgende vil vi gi noen anbefalinger knyttet til den videre medvirkningsprosessen.

8 Medvirkning

Ideelt sett bør medvirkning og involvering av berørte skje så tidlig som mulig i prosessen. I denne saken, ligger kanskje noe av problemet at berørte naboer og hytteeiere følte seg oversett, ignorert, overkjørt eller tilsidesatt tidlig i prosessen. Blant annet er det uttalt fra enkelte at de måtte lese om saken i media. Også i etterkant av terrorhendelsene opplevde flere at de ikke fikk tilbud om hjelp eller at tilbudet kom for tidlig, noe som kan ha skapt en opplevelse at de som gruppe hadde lavere status enn andre grupper. Enkelte har uttrykt at de ikke har fått status som berørt part, noe som igjen kan ha bidratt til at de ikke har blitt inkludert og ivaretatt i en prosess som for mange har vært opprivende og en tilleggsbelastning. De har ikke blitt inkludert i viktig informasjon (som TV-

serieinnspillingen), og enkelte naboer forteller at de har blitt besøkt av store turistgrupper, noe som har medført stort ubehag for dem (jf. høringsinnspill til Statsbygg 2018). Det er viktig å huske på at mange ikke er «bare» naboer, men mennesker som i svært stor grad ble eksponert for drapene, selv deltok i redningsarbeidet og opplevde massivt medienærver og mediedekning i tiden etter.

Tiden fremover, kan kanskje ikke kompensere for uretten og vanskene som de har opplevd de siste årene, men kan likevel representere en mulighet for medvirkning. Det er et mål at alle som er berørt – og som ønsker det – skal få anledning til å få sin stemme hørt.

Det er likevel viktig at selve premisset for medvirkningen er akseptert og tydeliggjort; nemlig at beslutningen om lokasjon er tatt. Involveringen av de berørte må derfor ikke ta form som en ytterligere diskusjon om hvorvidt eller hvor minnestedet skal etableres, men ha som mål å informere og samle dem som ønsker å ta del i den videre prosessen. Igjen vil det være viktig å anerkjenne lokalsamfunnet for det de har vært gjennom, og være sensitive til at det er utfordrende å sikre en medvirkningsprosess mot et mål som allerede er bestemt. Det er kanskje særlig viktig at nettopp de som mener lokaliseringen burde være endret, blir tatt med i spørsmål som omhandler regulering av aktiviteter, besøkstall og skjermingstiltak.

Fellesmøter kan i noen sammenhenger være verdifulle, men på en annen side kan slike møter føre til at samtaler stopper opp eller preges av enkeltes synspunkter. Det er også svært ulike grupper av berørte. Noen har mistet barn, barnebarn, søsken og venner. Andre har vært involvert som profesjonelt hjelpemannskap, andre som frivillige, og noen som vitner. Blant dem er det kanskje noen som strever med en følelse av at de ikke gjorde nok, eller at de risikerte eget liv og helse. I slike samlinger kan det derfor være vanskelig å fritt uttrykke egne meninger, nettopp fordi det kan støte eller fremkalle vanskelige følelser hos andre. Det er heller ikke utenkelig at motsetningene mellom ulike grupper eller personer gjør at noen lar være å delta på et slikt fellesmøte, fordi det innebærer en risiko for at enkelte tema eller diskusjoner tas opp igjen. Adskilte møter kan dermed muliggjøre at disse personene deltar og gir uttrykk for sine synspunkt. I tillegg kan det også tenkes at mange føler på en stor takknemlighet overfor de som bidro i redningsarbeidet, og at de «står i gjeld til dem» og dermed ikke vil ønske å argumentere mot dem som var involvert i å redde deres barn.

Vi mener derfor at Statsbygg kan sikre medvirkning gjennom adskilte treffpunkt og at de gir anledning til at personer som ønsker det, kan få informasjon. Slik vi ser det, kan dette ivaretas

gjennom egne avtaler og åpningstidene på det midlertidige kontoret på Utøyakaia, slik Statsbygg allerede har tilrettelagt for.

Det bør også legges opp til at de frivillige som eventuelt skal hedres, blir tatt med på råd vedrørende hvordan dette skal utformes, og at det samme gjøres når det gjelder familie og pårørende til de drepte.

Det bør også vurderes om Hole kommune i samarbeid med psykisk helsetjeneste og/eller spesialisthelsetjeneste, gir tilbud om screening og individuell oppfølging til dem som måtte trenge det. Tilbud om en screening bør også gis til hytteboere, men det vil være mest hensiktsmessig å sikre eventuell oppfølging fra helsetjenester nær deres hjemsted.

Videre kan informasjon om etterreaksjoner, hjelpetilbud og selvhjelpsmetoder gjøres tilgjengelig for innbyggerne, enten gjennom skriftlig informasjon eller nettsider. Råd om håndtering av media kan inngå som en del av dette, og det bør utnevnes egne representanter som ivaretar mediehenvendelser, særlig når minnstedet skal offentliggjøres.

Naboene bør gis anledning til å uttale seg om skjermingstiltak og trafikkreguleringshensyn, og det bør komme tydelig frem overfor besøkende at dette er et nærområde der mennesker bor og lever sine liv. Dersom besøkstallene forventes å bli høye, bør det vurderes å regulere besøksantallet. Det bør også vurderes å regulere hvilke aktiviteter som kan foregå i området, og det bør være et klart mål at dette skal være varslet på forhånd for å forebygge graden av uforutsigbarhet for de som har sine hjem og hytter i nærheten. Adkomsten til minnstedet og toalettfasiliteter forutsettes vurdert som en del av helheten.

Dersom lokalbefolkningen ønsker at det gjennomføres et allmøte i regi av kommunen og/eller Statsbygg, kan dette behovet svares på gjennom at de som ønsker det får være med å fastsette program og definere formålet. Eksempelvis kan fastboende og hytteeiere få anledning til å uttale seg via e-post/brev eller ved henvendelse på det midlertidige kontoret.

Når det er sagt, er det også viktig å gi ro og holde ytterligere medieoppmerksomhet noe dempet. Vi anbefaler derfor å begrense antallet og hyppigheten av møtene, og heller fokusere på å svare på informasjonsbehovet om den videre prosessen.

Når et minnsted ikke har kommet på plass etter mer enn sju år og det har vært konflikter mellom ulike grupper om plassering og utforming, må det antas at det vil ta tid å «lege» disse sårene. I etterkant av en endelig bestemmelse av plassering vil både nasjonale og lokale ledere

kunne bidra til fellesskap og samhold gjennom sin atferd og sine uttalelser. Deres ansvar blir å «se» og anerkjenne alle parter og formidle anerkjennelse i skrift og tale. De må sette ord på at lokalsamfunnet er blitt hardt rammet av konflikter og splittelser, og at det nå er et mål at alle skal stå samlet. De kan be om hjelp fra lokalsamfunnet til å finne ut hvordan, og til å bygge bro i den splittelse som konfliktene har medført. Samtidig bør det utvises forsiktighet når det gjelder fellesarrangement fordi de potensielt kan være opprivende og skape ny splid. Det er sannsynligvis et mål for mange i området, både fastboende og de som bor i hytter og på campingplass, at de skal slippe å måtte ha en «Utøya-identitet». Fortsatt aktivitet for å bygge bro mellom ulike grupper kan potensielt «sementere» en slik identitet. Det betyr at når minnestedet er på plass kan det være en «rolig» tid som best hjelper alle parter til mer normalitet. Samtidig kan myndigheter følge med på hvordan «turismen» og eventuell valfart til stedet utvikler seg, og tidlig sette inn tiltak om dette blir til sjenanse for dem som bor i området.

9 Oppsummerende konklusjon

Proessen rundt etableringen av et nasjonalt minnested ved Utøya har vært langvarig og krevende for de berørte. Naboer, både fastboende og hytteeiere, har blitt eksponert for den mest alvorlige krigslignende hendelsen i Norge i etterkrigstid, og har siden måttet forholde seg til minner om hendelsen og et omfattende trykk fra media og tilreisende. Slik vi ser det, har naboene i for liten grad blitt anerkjent som berørte og dermed heller ikke blitt tilstrekkelig involvert i prosessen som ledet fram til vedtaket om et minnesmerke på Sørbråten. Mangelen på støtte og anerkjennelse fra storsamfunnet har i seg selv representert en belastning som med stor sannsynlighet har bidratt til å opprettholde eller forsterke psykiske plager i ettertid. At prosessen nå i langt større grad tilrettelegger for medvirkning og involvering av naboene, vil dermed være viktig i fortsettelsen.

Vi mener det vil være mulig å venne seg til et minnested og at et minnested i seg selv ikke representerer en betydelig påminner sammenlignet med selve øyen, og at det er lite sannsynlig at et minnested i fremtiden utgjør en økt risiko for helseplager. Det er likevel usikkerhet knyttet til hvilke aktiviteter og arrangement som vil oppstå som følge av et slikt minnested, og denne usikkerheten kan være belastende å forholde seg til i hverdagen. Vår anbefaling er derfor at besøksantall og formen på ulike aktiviteter, reguleres og informeres om, slik at naboer kan være forberedt og få anledning til å gi sine synspunkt i forkant. Like viktig er det å

besørge skjermingstiltak og tydeliggjøre overfor tilreisende at det må tas hensyn til privatlivets fred og at området er et nabolag.

Vi vurderer at det ikke er behov for en helsekonsekvensutredning knyttet til etableringen av minnstedet, men utelukker ikke at det kan være behov for individuell oppfølging for enkelte. For dem som fortsatt er plaget av traumesymptomer slik som påtrengende minner, søvnevansker eller forhøyet aktivering, kan det være nyttig å ta i bruk enkelte selvhjelpsmetoder. Slike metoder kan være til hjelp for å redusere spesifikke plager, men er ingen erstatning der mennesker trenger hjelp for mer omfattende plager. Da er det viktig at det sikres hjelp i kommunen og/eller spesialisthelsetjenesten for dem som måtte ønske det. Det er et generelt viktig helseråd at de som er rammet blir anerkjent, lyttet til og at hjelpetilbudet er likt for alle. Av denne grunn, er det av stor betydning at både fastboende og hytteeiere får anerkjennelse for sin situasjon og sine behov, og en anledning til å bli involvert i den videre prosessen.

10 Referanser

Bauwens, J., & Naturale, A. (2017). The Role of Social Work in the Aftermath of Disasters and Traumatic Events. *Clinical Social Work Journal*, 45(2), 99–101.

<https://doi.org/10.1007/s10615-017-0623-8>

Bergerud-Wichstrøm, M., Øfsti, A., van der Weele, J., & Øyri, V., B. (in press). “Vi gjorde så godt vi kunne” – historier om 22. juli i et naboperspektiv. Tentative funn gjengitt med tillatelse fra Bergerud-Wichstrøm

Durkheim, E. (1915). *Elementary forms of religious life*. New York: Tr. J. W. Swain Free Press.

Dyregrov (2016). *Selvhjelpsmetoder*. Hefte. Senter for krisepsykologi.

Ehlers, A., & Clark, D. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 38, 319–345.

- Eyre, A. (2007). Remembering: community commemoration after disaster (pp. 441-455). I H. Rodríguez, E. L. Quarantelli, & R. R. Dynes. *Handbook of disaster research*. New York, Springer.
- Chae, J.-H., Huh, H. J., & Choi, W. J. (2018). Embitterment and bereavement: The Sewol ferry accident example. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10(1), 46-50. <http://dx.doi.org.pva.uib.no/10.1037/tra0000308>
- Ibrion, M., Parsizadeh, F., Naeini, M. P., Mokhtari, M., & Nadim, F. (2015). Handling of dead people after two large earthquake disasters in Iran: Tabas 1978 and Bam 2003 – Survivors' perspectives, beliefs, funerary rituals, resilience and risk. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 11, 60–77. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2014.11.006>
- Jorgensen-Earp, C. R., & Lanzilotti, L. A. (1998). Public memory and private grief: The construction of shrines at the sites of public tragedy. *Quarterly Journal of Speech*, 84(2), 150–170. <https://doi.org/10.1080/00335639809384211>
- Kessler, R. C., Rose, S., Koenen, K. C., Karam, E. G., Stang, P. E., Stein, D. J., ... Viana, M. C. (2014). How well can post-traumatic stress disorder be predicted from pre-trauma risk factors? An exploratory study in the WHO World Mental Health Surveys. *World Psychiatry*, 13(3), 265–274. <https://doi.org/10.1002/wps.20150>
- Kristensen, P., Dyregrov, K., & Dyregrov, A. (2015). «Det er både helt grusomt og godt på samme tid». Etterlatte foreldre og søskens besøk til Utøya etter terrorangrepet 22. juli. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 52, 486–496.
- Kristensen, P., Dyregrov, K., & Dyregrov, A. (2017). Can visiting the site of death be beneficial for bereaved families after terror? A qualitative study of parents' and siblings' experiences of visiting Utøya Island after the 2011 Norway terror attack. *European Journal of Psychotraumatology*, 8:sup6, DOI: [10.1080/20008198.2018.1463795](https://doi.org/10.1080/20008198.2018.1463795)
- Kristensen, P., Tønnesen, A., Weisæth, L., & Heir, T. (2012). Visiting the site of death: Experience of the bereaved after the 2004 Southeast Asian tsunami. *Death Studies*, 36, (5), 462–476.

- Kulturdepartementet (2016). Steder for å minnes og påminnes – innstillinger vedrørende minnesteder etter 22. juli.
- Michel, P-O., & Hellevik, P. (2015). *Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune*. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress, Rapport nr. 2/2015.
- Scanlon, J., & Stoney, C. (2014). Ad hoc Rules, Rights, and Rituals: The Politics of Mass Death. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 22(4), 223–237.
<https://doi.org/10.1111/1468-5973.12059>
- Statsbygg (2017a). Vurdering av nasjonalt minnested på Utøyakaia.
- Statsbygg (2017b). Detaljreguleringsplan for nasjonalt minnested ved Utøyakaia: Forslag til planprogram Høringsutgave høringsfrist: 9. februar 2018 (datert 19.12.2017)
- Statsbygg (2018). Detaljreguleringsplan for nasjonalt minnested ved Utøyakaia (Statsbygg, 2018): Vedlegg 2: *Forslagsstillers kommentarer til mottatte høringsuttalelser til planprogram og varsel om planoppstart* (datert 12.04.2018) og Vedlegg 4: *Samledokument med alle mottatte høringsuttalelser til varsel om oppstart og planprogram* (datert 12.04.2018).
- Streb, M., Conway, M. A., & Michael, T. (2017). Conditioned responses to trauma reminders: How durable are they over time and does memory integration reduce them? *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 57, 88–95.
<https://doi.org/10.1016/j.jbtep.2017.04.005>
- Tyler, M. P. & Gifford, R. K. (1991). Fatal training accidents: The military unit as a recovery context. *Journal of Traumatic Stress*, 4, 233–249.
- van Gennep, A. (2004). *The rites of passage*. London: Routledge.
- Whitton, S. 2017. *Psychosocial guidelines for temporary memorial management*. Australian Red Cross.